

६

महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास

संपादक

डॉ. प्रतिभा पाटील

डॉ. अजय पाटील

प्रा. अंबादास आरगडे

	महात्मा गांधी आणि ग्रामविकास प्रा. सीमा काशीद	122
	ग्रामीण विकासातील महात्मा गांधीचे योगदान प्रा.केशव लहाने, प्रा.राजू पोपळघट	125
37	महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास प्रा. जयश्री गायकवाड	129
38	महात्मा गांधीच्या ग्रामीण विकासाचा आधार व सद्यस्थिती प्रा. विक्रम भुतेकर, गोवर्धन भुतेकर	132
39	महात्मा गांधी यांच्या 'अहिंसा' या तत्वाची आजच्या काळात उपयुक्तता प्रा. बबन आमले	135
40	महात्मा गांधीजींच्या ग्रामीण विकास विषयक विचारांची वर्तमानातील समर्पकता - प्रा. संजय पाटील	138
41	म.गांधीजीची आदर्श गावांची संकल्पना आणि सद्यस्थिती प्रा. रमेश वाघमारे	141
42	महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास प्रा.राणी जाधव- गायकवाड	144
43	महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास, प्रा. भास्कर चव्हाण	148
44	गांधीजींचे ग्रामविकासाचे प्रारूप प्रा. अमोल काळे	151
45	महात्मा गांधीजींचे ग्रामीण विकासातील योगदान प्रा. विठ्ठल सांडूर, डॉ.अजय पाटील	155
46	म.गांधी : ग्रामीण विकास प्रा. किशोर इंगळे, प्रा. राजा इंगळे	159
47	महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास प्रा. राजु गाढे	163
48	ग्रामीण जीवनाची आजची स्थिती आणि महात्मा गांधीजींचे विचार प्रा. विजयकुमार काजळे	167
49	महात्मा गांधीजींचे ग्रामस्वराज्य संबंधी विचार प्रा. रमेश जोगदंड	170
50	ग्रामीण विकासात महात्मा गांधीजींच्या विचारांचे महत्व प्रा. प्रमोद आचेगावे	173
51	महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास प्रा. संदिप ठेंग	175

प्रस्तावना

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे आणि भारतातील लाखो खेड्यांच्या अर्थव्यवस्थेचा आधार शेती हाच आहे. अगदी प्राचीन काळापासून भारताचा विचार केला असता आपल्या लक्षात येते की, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार शेती हाच होता प्राचीन काळापासून मध्ययुगीन काळ ते आधुनिक काळातील आजपर्यंतचे ग्रामीण जीवन हे शेतीवर आधारित रहिलेले आहे. याला थोड्याफार प्रमाणात लघु उद्योगाची जोड मिळाली. परंतु मुख्य आधार शेतीचाच होता. प्राचीन काळापासून शेती परंपरेचा अभ्यास केला असा स्पष्ट दिसून येते की, त्या काळातील राज्यप्रमुखांनी शेतकऱ्यांविषयी चांगले धोरण अवलंबिले होते. मध्ययुगीन कालखंडात सगळीकडे सरंजामशाही व्यवस्था असतांना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी जमीनीची मोजणी करून शेतीच्या प्रतवारीनुसार शेतसारा ठरवला. शेतकऱ्यांसाठी बियाणे, औजारे व बैलगाडीसाठी राज्याच्या कोषागारातून मदत देण्याची व्यवस्था महाराजांनी केली होती. त्यांच्या काळात एकाही शेतकऱ्याने आत्महत्या केलेली आढळत नाही. आज मात्र शेतकऱ्यांची आत्महत्या ही एक सर्वसामान्य गोष्ट झाली आहे. खेड्यांची ही विस्कटलेली घडी व्यवस्थित बसवायची असेल, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबवायच्या असतील तर आपणास महात्मा गांधीजींच्या ग्रामीण विकासाच्या विचारांची कास धरावी लागेल.

प्रस्तुत शोधनिबंधात गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना व ग्रामीण विकासावरील विचार या विषयी तपशीलवार विवेचन केले आहे व यासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा आधार आहे.

गांधीजींचा परिचय :-

ग्रामस्वराज्य व ग्रामीण विकासासाठी अत्यंत आत्मीयतेने काम करणाऱ्या या थोर महात्म्याचा जन्म 2 ऑक्टोबर 1869 साली गुजरातमधील पोरबंदर येथे झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण राजकोट येथे झाले. 1887 मध्ये मॅट्रीकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर उच्च शिक्षणासाठी ते इंग्लंडला गेले. तेथून ते 1891 मध्ये बॅरिस्टरची पदवी घेवून भारतात परतले व वकिली सुरु केली. 1893 मध्ये एका खटल्यासाठी ते दक्षिण अफ्रिकेला गेले व तेथे रंगभेदाच्या कारणावरून होणारे अत्याचार त्यांनी अगदी जवळून पाहिले. व तेथे इंडियन नॅशनल काँग्रेसची स्थापना केली 1914 पर्यंत गांधीजी दक्षिण अफ्रिकेतच होते. त्यानंतर ते भारतात आपले व देश जागृतीचे काम हाती घेतले. सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गाने स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी प्रयत्न करणाऱ्या या नेत्याची स्वातंत्र्यानंतर 30 जानेवारी 1948 मध्ये हत्या करण्यात आली. गांधीजी आज देहाने जरी आपणास नसले तरी त्यांचे कार्य व विचारांच्या माध्यमाने ते अमर झालेले आहेत.

गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची कल्पना :-

महात्मा गांधी म्हणतात ग्रामस्वराज्याची माझी कल्पना अशी आहे की “ही एक संपूर्ण लोकसत्ताक राज्य आहे. आपल्या अत्यंत आवश्यक गरजांच्या बाबतीत ते नाही आणि तरी इतर ज्या बाबतीत ते परस्परावलंबी आहेत. यादृष्टिने गावाने पहिली काळजी घेण्याची गोष्ट म्हणजे आपल्याला लागणारी अन्नाची पिके आणि कपड्याकरीता लागणारा कापूस स्वतःच पिकवायचा आपल्या गुराढोरांकरीता त्याचे राखीव रान असावे... गावचा कारभार पाच जणांच्या पंचायतीकडून चालविला जाईल. पंचाची निवड ठरलेली किमान लायकी असलेल्या गावच्या प्रौढांची पुरुषांकडून दरसाल होत जाईल. या पंचाना आवश्यक ते सर्व अधिकार व कायदेशीर सत्ता असेल... कोणत्याही खेड्याला अशा स्वरूपाचे लोकसत्ताक राज्य बनता येईल. त्यात फारशी बाहेरची ढवळा ढवळ राहणार नाही.”¹

ग्रामस्वराज्याची संकल्पना स्पष्ट करतांना गांधीजी पुढे म्हणतात "ऐसा समाज अनेक गाँवो का बना होगा और व्यक्ति ही उसका केन्द्र बिन्दू होगा। ग्रामशासन में व्यक्तिगत स्वतंत्रता पर आचार रखनेवाला सम्पूर्ण प्रजातंत्र कार्यरत रहेगा। व्यक्ति ही ग्रामीण स्वशासन की सरकार का निर्माता भी रहेगी" 2

ग्रामस्वराज्याची तत्वे :-

ग्रामस्वराज्याचे स्वरूप नेमके कशा प्रकारचे असेल हे स्पष्ट करण्यासाठी महात्मा गांधींनी ग्रामस्वराज्यांचे काही तत्वे सांगितले आहेत. ती पुढील प्रमाणे

1) लोकमत :-

ग्राम स्वराज्यात लोकमत हा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. गांधीजींच्या मते "जब ग्राम स्वराज बनेगा तब लोकमतद्वारा ग्रामीण विकास सम्बन्धी सभी कार्य होने लगेंगे। जमींदारी पूँजी तथा राजसत्ता की ताकत सभी तक कायम रह सकती है जब तक आम जनता अपनी शक्ति नहीं समझ पाती है।" 3 अशा प्रकारे गांधीजींनी ग्रामीण जनतेला महत्वाचे स्थान दिले आहे. सामान्य जनतेने डोळसपणे आपल्या शक्तीचा उपयोग लोकशाही बळकट करण्यासाठी केला तर ग्रामीण विकासाला आपोआप चालना मिळू शकते.

2) शेतीवर आधारित उद्योग :-

सध्या बेरोजगारीच्या समस्या मोठ्याप्रमाणावर आढळून येत आहे. त्यामुळे ग्रामीण लोकांचे शहाराकडे स्थलांतर होत आहे. यावर गांधीजी म्हणतात "गाँवों में आटा पिसने वाली चक्की, तेल निकालने वाले कोल्हू, गुड निर्माण मधुमख्खी पालन, सूत कताई, कपडा बूनाई, चमडा निकालने, साबुन बनाने, बर्तन निर्माण करणे, कागज बनाने आदी के उद्योग स्थापिक किया जा सकता है। इस प्रकार उद्योग एवं कृषी के बीच सुन्दर समन्वय स्थापित किया जा सकता है।" 4 अशा प्रकारे शेतीवर आधारित रोजगाराद्वारे ग्रामीण बेरोजगारी कमी करता येवू शकते.

3) विकेंद्रीत अर्थव्यवस्था :-

गांधीजींनी विकेंद्रीत अर्थव्यवस्था व उत्पादनाच्या विकेंद्रीकरणावर अधिक भर दिलेला आहे. गांधीजींच्या मते, तुम्ही जर व्यक्तिगत उत्पादन लाखो पटीने वाढविले तर त्याचा अर्थ मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन झाले असा होत नाही. यात कमीत कमी व्यक्त्यांच्या सहभागाने जटिल मशिनद्वारे अत्याधिक उत्पादन घेतले जाते. या ऐवजी मशीन या अगदी सुलभ असाव्यात जेणे करून लाखो लोक त्याचा वापर करू शकतील व आपल्या घरात ठेवू शकतील. सद्यस्थितीत असे आढळून येत आहे की, शेती विकासाद्वारे तसेच लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देवून ग्रामीण विकास होवू शकतो.

4) स्वावलंबन व आत्मनिर्भरता :-

गांधीजींच्या मते जर आपल्याला खरा ग्रामीण विकास करावयाचा असेल तर शासकीय नियंत्रणातून मुक्त व्हायचे असेल तर स्वावलंबी व आत्मनिर्भर बनण्याचा निश्चय करावा लागेल. दुसऱ्याच्या मदतीशिवाय स्वतःचा विकास स्वतः करता यायला पाहिजे. गावातील रोजगार, शेती, पशुपालन, पाण्याची व्यवस्था सार्वजनिक सुविधांची व्यवस्था इ. स्वतःच केले पाहिजे. ग्रामीण लोकांच्या विकासासाठी सुशिक्षित नागरिकांचे कर्तव्य आहे की त्यांच्यात आत्मविश्वास व जाणीवजागृती निर्माण केली पाहिजे.

5) सत्य आणि अहिंसेवर आधारित ग्रामीण समाज :-

ग्राम स्वराज्यात सरकार आणि जनता दोघे अहिंसेच्या नियमाला धरून चालतील आणि गावच्या प्रतिष्ठेसाठी त्याग करण्यास तत्पर असतील गांधीजींनी अशा ग्रामीण समाज रचनेची कल्पना केली होती न जो समाज सुशिक्षित व सुसंस्कारीत असेल. ज्यातील प्रत्येक स्त्री पुरुषाला आपल्या सामर्थ्यावर पुढे जाण्याची प्रेरणा मिळेल. समाज विरोधी व गुन्हेगारी प्रवृत्तीपासून गावच्या सुरक्षेसाठी गावात संघटन असेल आणि हा समाज सत्य आणि अहिंसेच्या मार्गावर मार्गक्रमण करत असेल.

ग्रामीण जीवनाची सद्यस्थिती :-

शहरात औद्योगिकीकरण होऊन रोजगाराच्या संधीत वाढ झाली. परंतु ग्रामीण जीवनात फारसा फरक पडला नाही. ग्रामीण बेरोजगारीची समस्या सुटली नाही. ग्रामीण भागातील कुशल कामगार शहरांकडे स्थलांतरीत झाले आहेत. सुशिक्षित व बुद्धीवादी लोकांनी शहरांनाच पसंद केले आहे. शहरात नागरी सुविधा उपलब्ध झाल्या आहेत. देशी व परदेशी मालाने दुकाने चकाकत आहेत. परंतु ग्रामीण जीवनातील प्रश्न अनुत्तरीतच आहेत. संपुर्ण देशातील जनतेला शहरात स्थलांतरीत करणे कठीण आहे. महत्मा गांधी म्हणतात "ग्रामीण संस्कृतीचा काळ आता संपला आणि शहरात राहणे आवश्यक आहे असे वाटले तरी ते शक्य नाही. 7 लाख खेड्यांना 700 शहरात स्थलांतरीत करावे असे वाटले तरी त्याला वेळ हा लागणारच खेड्यांची पुनर्रचना कशी करणार म्हणुन शहरात रहायचे ठरवले तरी ते कठीणच आहे." 5

आजही शेती हाच ग्रामीण भागातील प्रमुख व्यवसाय आहे. देशातील एकुण लोकसंख्येपैकी 65% ते 70% लोक शेती व शेतीवर आधारित व्यवसायावर अवलंबून आहेत. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतीची तुकड्यात वाटणी झालेली आहे. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची संख्या वाढली असून कुटुंबाच्या वाढत्या गरजा भागविणे कठीण झाले आहे. दैनंदिन जीवनात अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. शिक्षण आरोग्य, अन्न, वस्त्र, निवारा आणि पाणी या मुलभूत गरजांची पूर्तता करणे त्रासदायक बनले आहे. शेतीचा पुरेसा विकास करण्यात अपयश आले आहे. पावसाचे प्रमाण कमी होवून त्याची अनियमितता वाढत आहे. त्यामुळे दुष्काळसदृश्य परिस्थिती निर्माण होत आहे व यातूनच शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याचे प्रमाण वाढत आहे.

गांधीजींचे ग्रामीण विकासासंबंधी विचार :-

खेडेगावाची समस्यातून मुक्तता करणे व ग्रामजीवनात नवचैतन्य निर्माण करणे हे गांधीजींना ग्रामस्वराज्यात अपेक्षित होते. ग्राम स्वराज्यात लोकांच्या हिताचा विचार यात केला आहे. खेडेगावाच्या समग्र विकासाचा विचार मांडतांना अनेक गोष्टीबाबत तपशीलवार व क्रांतदर्शी विचार त्यांनी व्यक्त केले होते. त्यांच्या मते ग्रामीण अर्थव्यवस्था अशी असावी जेणे करून प्रत्येक माणसाला अन्न, वस्त्र, निवारा या प्राथमिक गरजा पूर्ण करता येततील. प्राथमिक गरजांची उत्पादन साधने सर्व सामान्य माणसाच्या हातात असावीत हवा, पाणी जसे सर्वांसाठी असते तशी उत्पादन साधने सर्वांसाठी आवश्यक आहेत. स्थानिक संसाधनांचा उपयोग करून खेडेगावाचा विकास करण्यात यावा असे गांधीजींना वाटत होते. आज खेडी बकाल झालेली आहेत. सततच्या अवर्षणामुळे शेतीमधून अपेक्षित उत्पन्न मिळत नाही. आम्हाला खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकास करावयाचा असेल तर एखाद्याला आपले संपुर्ण आयुष्य वेचावे लागेल. खरे प्रजातंत्र आणि ग्रामीण जीवन यांच्याबद्दल प्रेम असणारा कोणीही एका गावी जाऊन तेथे स्थायिक होऊ शकतो व गावालाच सर्वस्व मानुन तो या विकासकामात मग्न राहू शकतो तो गावात जाताच गावचा भंगी, चौकीदार, सफाई कामगार, वैद्य आणि शिक्षक बनेल. खेड्यासाठी मन लावून काम करेल व त्याचा परिणाम गावावर व गावकऱ्यांवरच निश्चितच चांगला झालेला दिसून येईल. गांधीजी यंत्र विरोधी नव्हते फक्त त्याचा वापर मर्यादित असावा असे त्यांचे मत होते. माणसांना बेरोजगार बनविणाऱ्या यंत्राला गांधीजींचा विरोध होता. यंत्र जर माणसाच्या हिताचे असेल तर गांधीजींनी त्याचे स्वागत केले आहे. दुःखी जनतेच्या प्रेमापोटी शोधलेले यंत्र गांधींना हवे होते. खादी तयार करण्यासाठी लागणाऱ्या चरख्याचे आधुनिकीकरण करणाऱ्याला गांधींनी पारितोषिक देण्याचे जाहीर केले होते. माणसांना कामात मदत करतील अशी यंत्रे गांधींना हवी होती.

ग्रामपातळीवर छोट्या यंत्राच्या सहाय्याने खादी बरोबर खाद्यतेल, पेंड, अखाद्य तेल, तांदूळ, मध, डाळी, खेळणी, चटई, साबण, हातकागद अशा अनेक वस्तुंची निर्मिती करता येईल. माध्यमिक शाळा गावात असावी शिक्षणातून मुलांचा मानसिक व आत्मिक विकास झाला पाहिजे. व्यावहारिक कौशल्याबरोबरच चारित्र्यसंपन्न करणारे नीती-शिक्षण द्यायला हवे. मोठ मोठ्या शहरातील गिरण्या देशी असोत वा विदेशी असोत त्यात निर्माण होणाऱ्या वस्तुंच्या ऐवजी ग्रामोद्योगाच्या वस्तु वापरून आपण त्या उदयोगांचे पुनरुज्जीवन करीतपर्यंत आपल्याला खेड्यांच्या प्रतिष्ठापनचे साध्य सिद्ध करता येणार नाही. खेड्यातील जनता उद्योगी झाल्याशिवाय त्यांचे जीवनमान उंचावणार नाही. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये पशुधनाला महत्वाचे स्थान आहे. त्यामुळे गावातील पशुधनाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. गावात

दुधाचे उत्पादन वाढविण्यासाठी गुरांची गुणवत्ता सुधारली पाहिजे. गाय, म्हैस, शेळी यांच्यापासून भरपूर दुध मिळते त्यांचे संगोपन परवडणारे आहे. दूध, दहि, तूप व शेणखत असा त्यांच्यापासून फायदा आहे. परंतू आज खेड्यात या पशुधनाकडे दुर्लक्ष होत आहे. खेड्यात आर्थिक सुबत्ता निर्माण करण्यासाठी या पशुधनाकडे लक्ष केंद्रीत करणे गरजेचे आहे. भारतासारख्या देशात खेडी स्वावलंबी होणे अशक्य आहे असे नाही. महात्मा गांधींनी आखलेल्या मार्गाचा आम्ही वापर केला तर खेड्यातील ग्रामीण आर्थिक जीवन समृद्ध होईल.

सारांश :

भारतात प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असणाऱ्या ग्रामराज्य पध्दतीचे गांधीजींना फार आकर्षण होते. त्यामुळेच ग्रामीण विकास करण्यासाठी ग्रामस्वराज्य संकल्पना त्यांनी मांडली प्रत्येक खेड्यातील लोकांनी आपण सर्व एकाच कुटुंबाचे सदस्य आहोत या भावनेतून आपल्या कुटुंबाचा विकासासाठी म्हणजेच गावाच्या विकासाठी प्रयत्न करावेत. गावातील प्रत्येक व्यक्तीला मग तो कोणत्याही जाती-धर्माचा असो त्याला सन्मानाने जगण्याचा, क्षमतेप्रमाणे व पात्रतेप्रमाणे अर्थजन करण्याचा अधिकार असावा. ज्यामुळे गरीब श्रीमंत असा सामाजिक भेद दूर होवून विविध समाजविघातक कृत्यांना आळा बसेल. सर्व लोक स्वावलंबी असतील त्यांच्या सर्व मुलभुत गरजा गावातच पूर्ण होत असतील आणि अशी स्थिती सर्वच खेड्यात असल्यामुळे आपला भारत विकसीत खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जाईल यात शंका नाही.

संदर्भसूची :-

- 1) भाऊ धर्माधिकारी (संपादक अनुवादक) गांधी विचारदर्शन, ग्रामस्वराज्य गांधी वाडू: मय प्रकाशन समिती पृ.क्र. 122
- 2) रमेश सक्सेना, गांधी एक अध्ययन, विश्वभारती पब्लिकेशन दिल्ली 2009 पृ.क्र. 71
- 3) रमेश सक्सेना, गांधी एक अध्ययन, उपरोक्त पृ.क्र. 72
- 4) रमेश सक्सेना, गांधी एक अध्ययन, उपरोक्त पृ.क्र. 72
- 5) Harijan (7 march 1936) vol. IV Grland Publishing New York (1973) Page NO.30

गृहशास्त्र विभागप्रमुख
कला व विज्ञान महाविद्यालय, शिवाजी नगर, गढी ता.गेवराई